

До 500-річчя Станіслава Оріховського

Олександр АСТАФ'ЄВ,
доктор філологічних наук,
професор, м. Київ

**СТАНІСЛАВ ОРІХОВСЬКИЙ
ЯК ГУМАНІСТ І РЕФОРМАТОР**

УДК 821.161:165

Статтю присвячено постаті видатного діяча культури доби Відродження Станіслава Оріховського та його діяльності в контексті європейського ренесансного дискурсу.

Ключові слова: Відродження, історія філософської думки в Україні, Станіслав Оріховський.

Станіслав Оріховський (1513–1566) – письменник, полеміст, релігійний історик, оратор. Народився в селі Оріхівці Перемишлянської округи. Батько мислителя належав до шляхетного стану, мати – з родини православного священика, та все ж таки сім'я була окатоличена – «gente ruthenus, natione polonus» [13, с. 20]. Початкову освіту здобув у Перемишлі. У 1526–1528 рр. навчався у Краківському університеті, в 1528–1531 – у Віденському, Віттенберзькому і Лейпцизькому, в 1531–1540 – продовжив освіту в Падуанському, Болонському, Римському, вдосконалював свої знання у Венеції. Взяв участь у вчених диспутах про Аристотеля в палаці кардинала Фарнезе і привернув до себе увагу кардинала Гінуччі, порвав із лютеранством [5: 4, с. 100–101].

Його вчителями були Отто Брасікап – австрійський гуманіст, професор Віденського університету, автор наукових праць і лавроносний поет; Ромул Амадей – професор риторики в Болонському, Падуанському та Римському університетах; Луї Бонпадифер – професор філософії Болонського університету, німецький гуманіст Філіп Меланхтон і реформатор Мартін Лютер, який поселив здібного юнака під час навчання у своєму будинку. Був знайомий з видатними гуманістами і науковцями Західної Європи: Лукасом Кранахом Старшим, Ульріхом фон Гуттенем, Альбрехтом Дюрером, Амброджо Контаріні, Лазарем Бонаміко та іншими визнаними державними і церковними діячами [1, с. 48]. У 1541 р., після 17-річного перебування за кордоном, повернувся в рідний край, де був висвячений на капелана й отримав проворство у с. Журавиці біля Перемишля.

Потрапив до оточення мецената Петра Кміти, воєводи Кракова і сандомирського палатина. Кміта здобув гуманістичну освіту при дворі імператора Максиміліана, був авторитетним дипломатом, відомим у Москві, Відні, Римі й Мадриді. До нього, за порадою Деція і Геленія, звертався Еразм Роттердамський, шукаючи зв'язків із впливовими людьми Польщі [17, с. 299]. У середовищі Петра Кміти С.Оріховський налагодив стосунки з Яном Кохановським, Миколаєм Реєм, Мартином Бельським,

Мартином Кромером, Клемансом Яніцьким, Петром Ройзієм, Анджеєм Кржицьким та іншими відомими сучасниками, з якими не раз його шлях перетинатиметься.

Став видатною постаттю доби Відродження, використовуючи та пропагуючи античну спадщину: твори Гомера, Платона, Аристотеля, Демосфена, Аристофана, Цицерона. Підтримував стосунки зі знайомими гуманістами та культурно-освітніми діячами Західної Європи, де його називали «русинським Демосфеном», «сучасним Цицероном» [5, с. 163]. Володів давньогрецькою, старовврейською, латиною, більшістю західноєвропейських мов, добре знав польську й українську.

Найзначнішими творами Станіслава Оріховського-Роксолана вважають дві промови «Про турецьку загрозу» («Turcica I» і «Turcica II»), написані латиною, що їх опублікував краківський видавець Геронім Віктор у 1543 і 1544 рр. У них він застерігає від турецької агресії і закликає європейські народи до хрестового походу проти турків. У першій промові є такі слова:

«Сулейман, турецький володар, підкоривши угорське королівство і натхнений видатною перемогою, поглядає тепер і на вас з вашим добром. Він прекрасно розуміє, що не зможе довго користуватись насильно награваним, доки ви живі і незалежні. Чув, що ваші предки не раз проганяли з Угорщини Амурата – його діда, пам'ятає, як ви під проводом Владислава часто завдавали поразок його війську у Валахії, – отож добре знає, що кожен його свавільний вчинок розіб'ється об вашу зброю. А тому, не маючи змоги розпростерти своєї влади аж до північного моря проти вашої волі, зв'язав вас договором про мир і взаємодопомогу. Одуривши вас отою облудною угодою, загарбав Альбу Грецьку, Варадин, потім убив Людовіка, опісля знищив Буду; далі, користуючись сприятливим моментом, доценту сплюндрував Австрію, Стірію, Карінтію і, досягнувши свого, повернувся до Угорщини... До чого це я веду? Як бачите, шляхтичі, тепер, не маючи підстав вас боятися, Сулейман витворює таке, на що жоден із турецьких султанів до нього не відважувався. Проте він добре розуміє, що ви єдині стоїте на перешкоді розширення його влади. Знайте, що він сам не вірить своєму слову, яке зламав, віроломно відібравши у вас Валахію, і

прекрасно розуміє, що ви, як і всі християни, його ненавидите, знає, що вболіваєте за поразку Угорщини. І останнє, без чого і поміж простими людьми дружба немислима: нам чужі його віра, його звичаї, його Бог. Через те ненавидить вас, шляхтичі, заповзявся погубити вашу республіку, ваші помістя, ваше щастя, більше того, запеклий ворог богів, котрі покровительствують цій державі» [8].

На похоронах Сигізмунда I С.Оріховський вголосив латиною промову «Oratio habita in Aunere Sigismundi», яка стала знаною у Європі як взірець ораторського мистецтва.

Спершу презентував погляди польських магнатів, ставши в опозицію до Сигізмунда Августа і даючи йому різні настанови, – «De inestitutione redis Polonie» («Напоучення польському королеві»):

«Нині ми нещасні, вогнем і залізом знищені, просимо всі гуртом: допоможи нам, візьми біду нашу близько до серця, і хай уславиться тоді не лише ім'я твоє, а й відвага королівська. В тобі найвища й найславніша гідність, в тобі незламний і переможний рід Ягелона – ще живі недавні подвиги батька! Вчини ж, прошу, так, щоб з'явився в тобі дух, гідний і батька, і роду, і цього місця. Бо якщо в цій справі од нас відступишся, то чи не буде це певним доказом того, що вельми кепсько з тими поводяться, хто обирає королів, і долею чи випадком він стає першим у державі? Ми тому з таким запалом пишемо до тебе, що дуже хвилюємося за полонених, яких наступного дня мають вести до Скітії. Отож, якщо це трапиться, чи легшою буде неволя наша від того, що й ти, син короля і сам король, теж поніс збитки, нас утративши? По-правді кажучи, нам не полегшає. Наша воля (хай їй здоровиться!) потребує для свого захисту лицаря, а не титулу. Запитай у полонених, щойно з Русі поведених до Скітії, кого вони звинувачують, на чію допомогу сподіваються, кого вдень і вночі слізно просять і благають? Тебе, о королю!» [7].

Був проти одруження молодого короля з Барбарою Радзивілл. Від імені шляхти звинувачував короля у трактаті «Fidelis subditus» (I ред. – 1543, II – 1548, III – 1584) [16, с. 76].

Гостру боротьбу за реформи, яка точилася на пйотрковському (1548) і варшавському (1563–1564) сеймах, віддзеркалено у його листах «Rozmowa... okolo egzekucyje» (1563), «Quincunch» (1564) і «Policja Królestwa Polskiego» (нап. 1565 р., фрагменти опубліковані в 1856 р.) [9, с. 6]. У цих творах він виступив проти «екзекуції влади», обґрунтовуючи модель теократичної держави.

Його публіцистичний темперамент, жвавість думки і гострота розуму простежуються в історичних листах «Annales Polonici» (твори 1548–1552 pp.) і «Żywot i śmierć Jana Tarnowskiego» (нап. 1561 р., вид. 1773 р.). Цей останній твір – типовий взірець польської ренесансної біографії. Не меншу

славу принесли йому полемічні виступи проти Анджея Фрича Моджевського. Книжка Моджевського «Commentariorum de Republica emendanda» («Коментарі про реформи в державі», 1554 р.) порушувала питання моралі, системи законів, проблеми війни і миру, стану церкви, розвитку освіти. Автор пропонував запровадити для шляхтичів і плебеїв однакові закони. На думку істориків, ідеї Моджевського були близькі до поглядів Яна Кохановського і Анджея Дудрича [10, с. 321–323]. С.Оріховський у праці «Fricius sive de Maiestate Sedis Apostolicae» (1562) писав, що політичні та юридичні реформи, які пропонує Моджевський, – абсурдні.

Ставши католицьким священником, С.Оріховський виступив проти celibату (трактат «De lege coelibatus... oratio», 1547 р.):

«Якби, отче Юліє, дозволили мені триматися чесного життя, я б не зловживав тепер ласкою твоєї можності і не домагався дружини. Але оскільки твоя понтифіцька могутність протидіє нам, уклінно прошу ласки. Не тому, що провиня змушує чи сумління страждає через одруження. Боюся намісників Папи у Русі (хіба що заступишся і погамуєш), які касують святі шлюби: смертю, вигнанням, кайданами і штрафами.

Отож, погрозами їх настраханий, до тебе звертаюся і прошу: дозволь мати дружину, яку пошлюбив згідно з законом природи і приписом якої дана можливість одружуватися так само, як дозволено народжуватися чи жити. Цьому законіві вони протидіють і нічого іншого не роблять, як за звичаєм гігантів воюють з Богом. А за це належить від Бога смертна кара, а від людей безчестя. Як часто намісники чинять це, засвідчують численні племена й народи, які кажуть, що з тої причини одійшли від латинців, що не могли зносити їхньої розбещеності у безшлюбному житті. Адже твої жерці, після того як відкинули подружнє життя, розвели в державі розпусту. А це викликало величезну зневагу до вашої понтифіцької могутності. Тепер, гадаю, ти зрозумів, що безшлюбність мусиш відкинути» [6].

Він також намовив до шлюбу свого приятеля з оточення Павла Кміти, відомого польського письменника і діяча Реформації Мартина Кровіцького, чиє одруження у 1550 р. було першим шлюбом духовної особи у Польщі. У 1551 р. С.Оріховський також одружився. Цими вчинками він ледь не накликав на себе гнів Папи і відлучення від церкви. Та, очевидно, Рим не хотів утрачати молодого полеміста і пішов на мовчазну згоду із «шаленим Роландом» курії, відомим далеко за межами Польщі. Про його виступи проти celibату і звернення до Папи Юлія III писав Мартин Кромер [14, с. 24]. У своїх політичних переконаннях С.Оріховський

Багатогранний талант Оріховського як оратора, публіциста, історика, філософа виявився у різних сферах його духовної культури, де він обстоював позиції ренесансного гуманізму та Реформації.

виступав проти автократії, коли в руках однієї людини зосереджена вся вища законодавча, виконавча і судова влада. У цьому випадку народ, навіть магнати, прямої участі в державних органах не беруть або їхня участь формальна. Замість контролю корони шляхтичами вимагав підпорядкування короля владі Риму і церкві. Виступав проти жорстокої централізованої влади у трактаті «Quincunx» («П'ятикутник», 1564 р.), а в другому творі «Fidelis Subditus» («Вірнопідданий», 1548 р.) повчав короля Сигізмунда Августа, як треба жити і керувати державою, і відчутно вплинув на останнього Ягеллона.

На думку польських дослідників, твір С.Оріховського «Quincunx», у якому відчутний пафос Демосфена, Тита Лівія, Цицерона, вплинув на розвиток польської прози, зокрема на «Wgózki» Яна Кохановського [15: 65, с. 118].

Російський славіст І.Голенищев-Кутузов звертає увагу на національну самосвідомість С.Оріховського. У «Fidelis Subditus» автор наголошує, що він «русин» (українець). «Я русин, – пише він, – і цим пишаюся і охоче про це заявляю, пам'ятаючи про свій рід і руську кров, про місце, де народився і виріс» [16, с. 3]. Немає жодного твору і листа, в яких би Оріховський-Роксолан не вважав за потрібне нагадати про своє русинське походження, про те, що він представник руського народу польської держави, українець, а не поляк. Водночас із повагою він ставився до інших народів. За кожної нагоди нагадував королю про повнірвання рідного народу, перекону-

вав його стати захисником Русі, дбати про прихильність українців, прислухатися до їхніх прохань. Захищав багаті культурно-духовні традиції українського народу, його славне історичне минуле, до якого сам весь час звертався у своїй творчості. Його цікавила генеза слов'ян, і в творі «Origo Polonorum» («Походження поляків»), що увійшов до «Annales Polonici», він стверджував, що поляки – це те саме, що і слов'яни («Slavi igitur Poloni sunt»), і українці зокрема, і походять вони від греків [2, с. 307]. Тут уперше звучить думка, яку пізніше розвине Євген Маланюк у «Нарисах з історії нашої культури», обґрунтовуючи тезу, що наша «земля протягом довгих століть належала до антично-грецького кола, до кола античної культури Еллади» [4: 2, с. 69].

Багатогранний талант Оріховського як оратора, публіциста, історика, філософа виявився у різних сферах його духовної культури, де він обстоював позиції ренесансного гуманізму та Реформації. Насамперед він, як і більшість гуманістів того часу, розглядав історію і літературу не з погляду промислу Божого, а як дію реальних людей, де вони, беручи участь в історичному процесі, постають істинними творцями історії. Вважав, що як творець історії людина рівна з Богом, і тільки у співдружності з розумними людськими істотами Бог може встановити справедливість на землі. Від літератури вимагав, щоб вона була «правдивою», містила в собі «справжню мудрість», була тісно пов'язана з освітою і пізнанням, вивищувала в житті знання та розум.

Література

1. В и р с ь к и й Д. Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель / Д.Вирський. – К.; Кременчук, 2001.
2. Г о л е н и щ е в - К у т у з о в И. Итальянское Возрождение и славянские литературы XV–XVI веков / И.Голенищев-Кутузов. – Москва, 1963.
3. Л и т в и н о в В. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII ст. / В.Литвинов. – К., 2000.
4. М а л а н ю к Є. Нариси з історії нашої культури / Є.Маланюк // Маланюк Є. Книга спостережень. – Торонто: Гомін України, 1966. – Т. 2.
5. Н а л и в а й к о Д. Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження / Д.Наливайко // Українська література XVI–XVIII ст. та інші слов'янські літератури. – К., 1984.
6. О р і х о в с ь к и й С. Промова у справі закону про celibat / С.Оріховський. – Режим доступу: litopys.org.ua/human/hum08.htm
7. О р і х о в с ь к и й С. Про турецьку загрозу (Слово друге) / С.Оріховський. – Режим доступу: litopys.org.ua/human/hum06.htm
8. О р і х о в с ь к и й С. Про турецьку загрозу (Слово перше) / С.Оріховський. – Режим доступу: litopys.org.ua/human/hum05.htm
9. О р і х о в с ь к и й С. Твори / С.Оріховський. – К., 2004.
10. B a c k v i s C. Les thèmes majeurs de la pensée politique polonaise au XVI siècle / C.Backvis. – Bruxelles, 1957.
11. B a r y c z H. Polacy na studiach w Rzeczpospolitej w epoce Odrodzenia (1440–1600) / H.Barycz. – Kraków: PAU, 1938. – № 4.
12. K r z y ż a n o w s k i J. Mikołaja Reja «Krótka rozprawa» na tle swoich czasów / J.Krzyżanowski. – Warszawa, 1954.
13. K u b a l a S. Orzechowski i wpływ jego na rozwój i upadek reformacji w Polsce / S.Kubala. – Lwów; Warszawa, 1906.
14. Martini Cromeri Orzechovius sive De Coniugio et coelibatu sacerdotum commentatio. – Colonia, 1564.
15. S i n k o T. Erudycja klasyczna Orzechowskiego / T.Sinko // Rozprawy Wydziału Filologicznego. – Kraków, 1939. – Т. 65.
16. Stanisława Orzechowskiego «Fidelis Subditus» w redakcyi 2-jej z r. 1548 / wydali G.Saenger i T.Wierzbowski. – Warszawa, 1908.
17. W o j c i e c h o w s k i F. Zygmunt Stary / F.Wojciechowski. – Warszawa, 1949.